

Mälukultuur ja moraalne tunnistus: Teise maailmasõja mäletamine Bernard Kangro Tartu-romaanides¹

Maarja Hollo

Märksõnad: Bernard Kangro, eksiil, romaanid, mälupoliitika, Teine maailmasõda

Ka mälestus on otsus.

(Kõiv 2005: 542)

Sissejuhatus

Lawrence Durrelli Aleksandria-kvarteti viimases romaanis „Clea“ (1960) lausub jutustaja, et püüdis eelnevates romaanides Aleksandriaga seotud minevikku „talletada, korrastada ja märkustega varustada, enne kui see lõplikult kaob“ (Durrell 1960: 9). Bernard Kangro kolmes viimases Tartu-romaanis, „Kivisillas“ (1963), „Mustas raamatus“ (1965) ja „Keeristules“ (1969), tõuseb üles samuti kirjutamise kui mäletamise ja mälestamise teema. Neis romaanides on Kangro paljude jutustajate kaudu katsunud unustusest päästa ühes igavikku kadunud aegruumis toimunut ehk seda, mis juhtus Eestis aastail 1939–1944. Pole juhuslik, et „Kivisilla“ algul tsiteerib kursiivjutustaja just „Clead“, tunnistades oma ebaõnnestumist, nagu seda on sunnitud tegema ka Durrelli romaani jutustaja: „Olen nagu mutt maapimedana kaevanud tõelisuse surnuaial, et otsida fakte, daatumeid, sündmusi, juhtideid. Olen neid ka leidnud, kuid mulle näib, et müstiline ühtsus nende vahel jäi tabamata.“ (Kangro 1963: 8.) Jutustaja arvates ei saa Tartu-romaanide esimese triloogia järjena mõeldud romaani veel romaaniks pidada, pigem sarnaneb see fragmentaarium romaani toormaterjaliga. Epp Annuse hinnangul Kangro Tartu-romaanides igatsetud ühtsuse ja seeläbi tähenduseni ei jõuagi, on vaid „pidev ja valjatu pürgimine selle poole“ (Annus 1998: 1755).

Käesoleva artikli keskmes on Teise maailmasõja ja selle mäletamise kujutamine Bernard Kangro kolmes viimases Tartu-romaanis. Kangro romaanide kui eripärase kirjandusliku eksperimendi näitel vaatlen lähemalt, kuidas toimib neis romaanides esile tulev moraalne tunnistus minevikuvaate avatuna hoidmisel. Välis- ja Kodu-Eesti vastuolulisi suhteid silmas pidades oli see oluline pagulaslugejaskonna esimese ja osalt ka teise põlvkonna jaoks, kuid pole vähem aktuaalne praegust lugejat silmas pidades. Esmalt asetan Kangro romaanid 21. sajandi Euroopa mälupoliitika konteksti, tuues välja nende võimalikud haakumised erisuguste mälupoliitika suundadega, seejärel käsitlen kolme tegelase saatust sõja-aastatel.

¹ Artikkel on seotud grantidega ETF8530 („Ajalooromaan kui kultuurimälu meedium“) ja ETF9160 („Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968: ideoloogiad, institutsioonid ja baastekstid Nõukogude ja paguluse kontekstides“).

Teist maailmasõda on nimetatud mälutoposeks, mille tähtsus Eesti mälukultuuris muutub ajaga aina tähtsamaks (Laanes 2009: 47). Rahvusülese Euroopa mälu üle käivaid diskussioone jälgides võib sellega üksnes nõustuda. Ükski teine lähiajaloo sündmus ei ole Euroopa ida- ja läänepoolseid riike mälupoliitiliselt rohkem lõhestanud kui Teise maailmasõja sündmused. Vastuolud mineviku mäletamise viiside vahel ei kerki mõistagi üles üksnes Ida- ja Lääne-Euroopa vahel, vaid ka eri mälukogukondade vahel rahvusriikide sees. Üheks näiteks Eesti kontekstis on vastupanu ja kohanemise teema, mis omakorda tõstatab küsimused, kellel, mida ja kuidas on õigus, aga ka kohustus tollest ajast mäletada.

Lunastamata minevik

Lunastamata mineviku teemat võib leida Kangro mitmest Tartu-romaanide teise triloogia valmimise ajal kirjutatud luuletusest. Allegooriline luuletus „Virvatuled“ (kirjutatud 30. märtsil 1966 ja ilmunud kogus „Varjumaa“), mis temaatiliselt seostub Tartu-romaanide teise triloogiaga, kõneleb unustatud mineviku ja oleviku kokkupuutehetkest. See on „tasumise tund“, arvete õiendamine minevikus osaks saanud ülekohtu pärast, mil Suure Tõllu sarnased „peata kangelased“ tõusevad hauast ja „mehepoegade päid seatakse ritta“ (Kangro 1991: 107). Luuletuse lõpurida avab eelnenu ajaloolise konteksti: jutt on 1944. aasta sündmusest, mida 1960. aastate keskpaigaks polnud kuigi krambivabalt ja veenvalt kujutanud ei eksiilkirjanikud ega kirjanikud Kodu-Eestis, keda kammitsesid peamiselt välised põhjused. Veel 1979. aastal on Raimond Kolk kirjanduse ühiskondlikku rolli vaagides tõdenud:

Sisuliselt ei ole järeleõja aastate kirjandus saanud ega suutnud käsitleda Eesti lähema mineviku ja üldse kaasaja dramaatilist ainet selle aususe ja avalikkusega, mida lugeja tegelikult ootab. Kodumaal on takistuseks olnud kommunistliku partei doktrinaalsed seisukohad ja üldised tsensuurilud, siin maapaos ehk selle aine poliitiliselt komplitseeritud laad, lõpuks ehk ka maapaokirjaniku väsimus ja tüdimus. (Kolk 1979: 155.)

Väsimus ja tüdimus Kangrot Tartu-romaanide esimese triloogia kirjutamise ajal tõesti vaevasid, nagu ta mitmes kirjas tunnistab. Ilmselt ei olnud Kangrol esialgu plaanis kirjutada kaht triloogiat, kuid esimese triloogia viimase romaani „Tartu“ (1962) sündmustiku jõudmisega Teise maailmasõja algusesse tekkis mõte kirjutada veel üks romaan Tartu hävingust (EKLA, f 237, m 13: 8, l 45). Ideest kasvas välja ajalooline triloogia, mis keskendub just kollektiivse mäletamispuudujäägi² all kannatavale perioodile Eesti minevikus. Kuid võrreldes esimese kolme Tartu-romaaniga on toimunud oluline dominandi nihe: nostalgiline tagasivaade

² Kasutan siin W. G. Sebaldi loengust „Õhusõda ja kirjandus“ pärit mõistet, millega Sebald tähistab lünka Teise maailmasõja järgses Saksa kultuurimälus, eeskätt kirjanduses (vt Sebald 2013: 12). Siinses artiklis tähistan mõistega *mäletamispuudujääk* lünka Teise maailmasõja järgses mälukultuuris nii eksiilis kui ka taasiseseisvunud Eestis.

on asendunud mäletamis- ja mälestamisprotsessi kujutamiseks. Minevikule heidetakse neis romaanides valgust paljude tegelaste kujunemislugude kaudu, samuti iseloomustavad Kangro teoseid mitmekihiline ja eri alliktekstide poolest rikkalik poeetika ning omaelulookirjutusele tunnuslikud jooned, mis võimaldavad Kangro romaane käsitleda tunnistuskirjandusena. *Tunnistuskirjanduse* mõiste hõlmab põhiliselt omaeluloolisi žanre, nagu mälestused, autobiograafiad, päevikud, märkmed ja kirjad, mis kujutavad endast ühtlasi ajaloolisi dokumente (Toker 1997: 192), kuid seda määratlust saab laiendada ka kirjandusteoste, mille loomisel on autor lähtunud sedasorti dokumentidest ja/või isiklikest läbielamistest.

Geoffrey H. Hartman on traumaatiliste kogemuste (sõda, holokaust, inimõiguste rikkumised) tähenduse mõistetavaks tegemisel tõstnud esile kirjanduse moraalset funktsiooni. Tänapäeval mõjutab meid üha pealetükkivamalt nii avaliku mälu „närveldav, püsiv, lakkamatult muutuv, siiski püsivalt peale kirjutatud staatus“ (Hartman 1995: 84) kui ka identiteedipoliitika toetava kollektiivse mälu determinism ja fundamentalism (samas, 85). Kirjanduse üheks olulisemaks ülesandeks selles olukorras on Hartmani sõnul „meenutada, et igaüks meist on keegi, kes koosneb paljudest eelkäijatest (*a being made of many beings*), ja et mineviku pärand on pluralistlik ja mitmekesine“ (samas, 90). Hartmani arutlusest inspireerituna on Ann Rigney toonud ajalooliste romaanide ühe ülesandena välja „minevikuvaate ja meie minevikku suhtumise „avatuna hoidmise““, millele tema arvates on kaasa aidanud „eksperimenteerimine erisuguste mineviku kujutamise viisidega“ (Rigney 2008: 90).

Teine maailmasõda ja 21. sajandi Euroopa mälupoliitika

Teise maailmasõja mäletamise viisid ja normid tekitavad tänapäeva Euroopas teravaid diskussioone. Erinevalt Lääne-Euroopast, mille mälupoliitika on olnud suhteliselt ühtne, keskendudes natsismi ja selle kuritegude hukkamõistule, painab Eestit nagu ka teisi Ida-Euroopa postkommunistlikke riike ühelt poolt küsimus, kuidas tulle toime kommunistliku minevikuga, teiselt poolt aga küsimus, milline oli kohalike elanike roll koostöös natsidega. Ida-Euroopa veendunud eestkõneleja Czesław Miłosz on oma 1980. aastal peetud Nobelikõnes osutanud painava minevikuga tegelemisest loobumise võimalikele tagajärgedele:

Hetketi tundub mulle, et dešifreerin „teise Euroopa“ rahvaid tabanud õnnetuste põhjusena just mälu säilitamist, samas kui Euroopal ilma täiendita ja Ameerikal on mälu iga sugupõlvega järjest vähem. Võib-olla pole teist mälu peale haavade mälu, nagu see paistab Piiblist, Iisraeli raskete katsumuste kroonikast. [...] Mälu on just see meie „teise Euroopa“ jõud, mis kaitseb meid kõne eest, mis keerdub iseenda ümber, nagu luuderohi keerdub iseenda ümber, kui ei leia tuge müürist või puutüvest. (Miłosz 2013: 424.)

Kui Miłosz oli veendunud mälu säilitamise vajalikkuses, et totalitarismi tingimustes ei kaoks side mineviku ja seeläbi oleviku tõelusega, siis praegu tundub, et tema kunagine üleskutse kõige kiuste mälu alal hoida on viinud Teise maailmasõja mäletamise viiside häiriva

ühelkõlgsuseni. Teise maailmasõja ajal „teises Euroopas“ toimunud ei ole Lääne-Euroopa ajalooteadvuses siiani kohta.³ Seda näitab kas või asjaolu, et Lääne poliitikud ja ajaloolased on suhtunud üksmeelselt kahtlevalt Ida-Euroopa mälupoliitika suundade katsetesse seada ühele pulgale natsism ja kommunism. Samuti ei ole kommunistliku režiimi kuritegude eitamist hoolimata Balti riikide vastavast ettepanekust Euroopa Liidus tänini kriminaliseeritud. Briti ajaloolane Kevin Morgan on koguni märkinud: „[---] Lääne-Euroopa kontekstis oleks groteskne võrdsustada kommunismi ohvreid fašismi ohvritega“ (Morgan 2010: 263). Ent Ida-Euroopa riikide probleemiks ei ole üksnes see, et natsismi ja kommunismi kõrvutamise legitiimsuses Läänes üldiselt kaheldakse, vaid ka asjaolu, et „puudub üleeuroopaline üksmeel Nõukogude režiimi kriminaalsuse määra suhtes ega ole saavutatud akadeemilistki konsensust kommunismiohvrite lõpliku arvu kohta“ (Mälksoo 2008). Kolmandaks ja vahest suurimaks probleemiks on see, et enamasti ei tunnista rahvuslik mälupoliitika rahvusliku ideoloogiaga vastuollu minevaid mineviku käsitlemise viise, mis kõigutava usku ühte ja ainsasse ajalootõesse. Näiteks need vähesed Nõukogude ajal „juhtival kohal“ töötanud inimesed, kes on otsustanud oma mälestused kirja panna või olnud nõus tollest ajast rääkima, eelistavad keerulistest teemadest mööda laveerida. Kommunismi moraalsete ja sotsiaal-poliitiliste tagajärgedega tegelemine nii Euroopa Liidu ühtse mälupoliitika kui ka Ida-Euroopa rahvuslike mälupoliitika suundade tasandil igal juhul veel kestab, nõudes sügavamaid teadmisi minevikus toimunud ja kriitilisemat suhtumist rahvuslikku ajalookirjutusse, mis ei pruugi toetada ei kohalikku mälupoliitikat⁴ ega teatud laadi lääneeuroopalikku mälupoliitikat. Üheks Lääne-Euroopas sündinud mälupoliitiliseks algatuseks on 1990. aastatesse ulatuv idee rahvusülesest Euroopa mälust, mille puhul eristatakse jäigemaid, olemuselt ühtlustavamad ja essentsialiseerivamaid vorme, ning pehmemaid vorme, mille eesmärgiks on mitmepalgelisem mälukultuur (Pakier, Stråth 2010: 13).

Jan-Werner Mülleri arvates on rahvusülene Euroopa mälu võimalik vaid juhul, kui toimub üks kahest protsessist – kas „moraal-poliitiliste hoiakute ja sügavalt erinevate minevikega tegelemise viiside“ ühtlustamine, mis eeldab senisest ulatuslikumat kollektiivsete mälestuste

---

3 Hiljuti on sedasama tõdenud Hardi Volmer seoses vastaka retseptisiooniga oma filmile „Elavad pildid“ (vt Lõhmus 2013).

4 Näitena rahvusliku mälupoliitika retoorikast võib tuua 2008. aastal Toomas Hendrik Ilvese algatusel loodud Eesti Mälu Instituudi juhi Toomas Hiio essee „Seitse mõtet 20. sajandi Eesti ajaloost“ (Hiio 2010), millest jääb kõlama kolm põhilist probleemide kompleksi: esiteks Teise maailmasõja mäletamisega kaasnev poliitiline korrektsus, mida Eesti peab Euroopa Liidu liikmena järgima ja millele vastandatakse teadmine sellest, „kuidas asjad tegelikult olid“ ehk see, kuidas eestlased tegelikult oma minevikku mõistavad, teiseks keelatud ja peidetud ajaloosündmuste arhiividest rahva ette toomise taotlus ehk „tõe jaluleseadmise“ motiiv, ja kolmandaks ajaloo käsitlemise meelevaldsus (selle märksõna alla paigutab Hiio rahvusvahelise holokausti-keskse ja eri riikide erinevatest ajaloolistest kogemustest tulenevaid erisusi eitava mälupoliitika, poliitika abil kehtestatava ajalootõe ning Venemaa abinõud nende vastu, kes ajaloo „valesti“ või seda ümber kirjutada soovivad).

arutelu (Müller 2010: 27) või Euroopa Liidu liikmesriikide kollektiivsete mälu sisu sarnaseks muutmist (samas). Viimane tähendab paratamatult ka lihtsustamist, mida kollektiivse mälu ja kirjanduse suhteid käsitledes kritiseeris juba Geoffrey H. Hartman (Hartman 1995). Kuna valdavalt mõistetakse Euroopa mälu all just viimast, ühtlustavat ja normeervat vormi, on suureks komistuskiviks ühtse euroopa identiteedi sidumisel ajalooa saanud arusaam, mille kohaselt on Teise maailmasõja suurim ja vapustavaim õppetund holokaust. Rahvusluse uurija Anthony S. Smith peab euroopaliku lojaalsuse tekkimise suurimaks takistuseks ühiste ajalooliste mälestuste puudumist lisaks kindla etniline baasi, müütide, sümbolite, väärtuste jms kindlapiirilise kogumi puudumisele (Smith 1996: 491).

Kuidas suhestuvad rahvusülese Euroopa mälu ideega Kangro kolm viimast Tartu-romaanit? Ajaloolisel ilukirjandusel on väidetavasti potentsiaal „käibivaid ajalooversioone võimendada või teisendada“, kuid see võib ka „tuua esile rahvuse ajaloos esinevad mõrad [---]“ (Laanes, Kaljundi 2013: 571) ja rahvusliku mälu poliitika umbsõlmed. Kangro kolm viimast Tartu-romaanit kuuluvad eesti kultuurimälu perifeerset teoste hulka Teisest maailmasõjast tingitud retseptisioonilünga,⁵ aga tõenäoliselt ka rahvusliku mälu poliitika jaoks ebanugavate teemade ja kujutamisi viisi tõttu. Samal ajal settivad nende romaanide lähilugemisel teemad, mis on muutunud aktuaalseks just praegu, 21. sajandil, haakudes ühelt poolt kollektiivse mälu ja rahvusliku mälu poliitika vaheliste suhete ning teiselt poolt Euroopa mälu ideega.

Eneken Laanes on nõukogudejärgset Eesti mälu poliitikat iseloomustanud järjepidevuse, tagasipöördumise ja katkestuse idee kõrval vastupanu kujundi kaudu (Laanes 2009: 38). Laanese sõnul on vastupanu kujundi abil mugav „maha salata need mälestused, mis ei olnud nõukogudejärgses Eestis uuesti määratletud rahvuse seisukohast kasulikud“, pidades silmas eestlaste koostööd Nõukogude võimuga (samas, 39). Vastupanu kujundi tähendus Kangro romaanides avaneb Benno Marani ja Naatan Üirikese tegelaskujude kaudu. Ehkki Benno ja Naatan ei ole ainsad, kes ei sobitu rahvusliku mälu poliitika loodava juhtnarratiiviga ajaloolisest järjepidevusest, toovad nende saatused kõige reljeefsemalt esile kahe okupatsioonivõimu mõju üksikisikule. Ent vastupanu kujundil on kokkupuutepunkt ka Euroopa mälu ühtlustavama vormiga, mis püüab siduda eurooplase identiteedi esmajoones holokausti ja Teise maailmasõjaga. Kangro romaanides ei kujutata üht okupatsiooni teisest talutavamana, vaid need mõjutavad iga tegelase saatust võrdselt pöördumatult ja traagiliselt. Lisaks on võimalik näha seost Euroopa mälu idee ning Kangro romaanide jutustamisviisi ja žanrilise eripära vahel. Teisele maailmasõjale keskendudes kujutab Kangro neis romaanides sündmusi paljude eri tegelaste vaatepunktist, seades nii kahtluse alla ühe ja ainuvõimaliku minevikust jutustamise perspektiivi: „Taas ja taas vaetakse kunagi toimunut, lisatakse üha uusi loo võimalikke kulge – me ei saa seda narratiivi korrastada, ühe loo esitusele taan-

---

5 Aastail 1990–1996 anti uuesti välja kolm esimest Tartu-romaanit, „Jäälätete“ kolmas trükk ilmus 2009. aastal.

dada“ (Annus 2002: 110; minu esiletõst – M.H.). Omaelulooliste ajalooromaanidena kujutavad Kangro teosed endast ka tunnistuskirjandust, mille taotluseks on kõnelda Teise maailmasõja ajal Eestis toimunud kõigi nende nimel, kes Nõukogude okupatsiooni ajal ise oma lugu kõnelda ei saanud. Moraalse tunnistusena toimivad Kangro romaanid rahvusülese Euroopa mälu ühtlustavama vormi implitsiitse kriitikana, osutades selle küsitavustele moraalses mõttes.

Kirjaniku ülesanne

Poola eksiilkirjanik Adam Zagajewski on Teise maailmasõja järel Ida-Euroopast Läände pagenud intellektuaalide peamise ülesandena nimetanud totalitarismi vastustamist loomingu- ja kirjanduse vahendite abil (Glad 1990: 126). Ka eesti pagulasintellektuaalid olid pikka aega veendunud, et „ainult väljaspool Eestist saab meie rahvas veel inimväärilist vabadust mõtlemiseks ja kirjutamiseks, ja ei jäta seda vabadust kasutamata“ (Oras 2009a: 188). Väga hästi mõistis selle vabaduse hinda Kangro, kelle jaoks oli kogu eksiilis elatud aeg justkui lõppematu tööpäev. Kirjanduselu suunaja ja mõjutajana eksiilis toimis ta rahvuslikest eesmärkidest lähtuvalt, olles veendunud, et ei eestlased kodumaal ega maailma eri paikadesse laiali pillutatud pagulaseestlased saa rahvusena püsima jääda, kui puudub omakeelne ilukirjandus. Kirjandust käsitaski Kangro rahvusliku identiteedi ühe olulisema tunnuseksena: „See on meie oma rahvasse kuulumise tunnusmärk ja meie eriilme parim säilitaja, eriilme, mida me kaotada ei taha ja isegi mitte ei saa“ (Kangro 1974: 73).

Totalitarismi vastustamise üks võimalusi kirjanduses on anda sõna nii neile, kes hukkusid Teise maailmasõja lahinguväljadel, kodumaal kas Nõukogude või Saksa okupatsioonivõimude käe läbi või Gulagi vangilaagrites,⁶ kui ka neile, kes võimu vahetudes ütlesid lahti oma senisest elust ja töökspidamistest ning hakkasid „ausateks nõukogude inimesteks“. Seejuures ei pruugi kirjandusteos tingimata muutuda eri ideoloogiate lahinguväljaks. Üks Kangro Tartu-romaanide keskeid alliktekste, mis sellise minevikukäsitluse võimalikkusele vihjab, on soome kunstniku Akseli Gallén-Kallela maal „Toonela jõe kaldal“ (1903). Kirjanikust jutustaja, kes „Keeristule“ epilooģis viibib II fennougristika kongressil Helsingis, mõtiskleb maali üle ühel osalejatele korraldatud väljasõidul, küsides endalt, kas mitte ka tema ei sarnane Toonela jõe luigega, kes tummal jõel surmaminejaid silmitseb.

Luige motiiv⁷ seob selle maali Gallén-Kallela varasema maaliga „Lemminkäise ema“ (1897), mille teemaks on „Kalevala“ 15. runo sündmused. Lemminkäise ema saab päikselst

⁶ Oma „surmafilosoofiat“ selgitab Kangro kirjas Valmar Adamsile: „Surmale seisin minagi lähedal (ja vahest seisn), kuid ma ei aktsepteeri seda „ainsa tõeliselt võetava realiteedina“. Kui loeksid mu Tartu sarja romaane, siis näeksid, et ärtan surnud üles ja lasen neil edasi elada peale surma, ma ei aktsepteeri surma kui realsust. Müstika, arvab mõni, ei – meie olukorra paratamatus, mida ma ei tunnista paratamatuseks.“ (EKLA, f 344, m 12: 8, l 10.)

⁷ Sama motiiv esineb ka ühes teises Tartu-romaanide alliktekstis, Henrik Ibseni autobiograafilises näidendis „Kui me, surnud, ärkame“ (1899). Näidendis sümboliseerib luik peategelasest kujuri professor Rubeki kunagist

teada, et pime karjus on tema poja tapnud, tükkideks raiunud ja tükid Toonela jõkke uputatud. Seejärel laseb ema sepp Ilmarisel valmistada hiigelreha, et poja tükid kokku riisuda ja kangelane neist uuesti kokku panna. Kui Lemminkäisele on eluvaim jälle sisse tulnud, jutustab ta emale, et hukkus, sest Põhjala emand Louhi oli saatnud ta Toonela jõel elutsevat püha luike tapma. Lemminkäise ema loo puhul on oluline, et poja elustamine ei ole täielikult tema võimuses; selleks vajab ta mesilase abi, kes toob jumalalt tervendavat võiet. Kangro Tartu-romaanide kontekstis võiks Lemminkäise emas näha probleemset minevikku kujutada püüdva kirjaniku allegooriat: nagu ema, riisub temagi surmajõge, et tuua tagasi elavate sekka vägivalla läbi hukkunud. Õnnestumiseks vajab ka tema abi teispoolsest. Nii täieneb Tartu-romaanide tegelasgalerii romaanis „Emajõgi“ mefistoliku Justus Pernambukiga, kes ilmub alati ootamatult ja kellest kursiivjutustaja puudust tunneb, kui tema enda meelekindlus ja loomejõud raugema kipuvad. Kangro on Justust pidanud Tartu-romaanide tõeliseks peategelaseks (Kangro, Ristikivi 2006: 46), tänu kellele murenevad isegi kõige realistlikumad stseenid unenäolisteks piltideks: tema ülesandeks on „tuua kõigisse olukordadesse midagi kahepaikset, kaheldavat, kõiki võimalus avavat“ (Oras 2009b: 444). Kuid Justus võib kehasutada ka kursiivjutustaja südametunnistuseks, näiteks „Keeristule“ lõpus, kui ta meenutab jutustajale korduvalt tema moraalset kohust: „Mäleta, ainult mäleta praegu!“ (Kangro 1969: 227). Seega, vastupidiselt Goethe Mephistophelesele, kes teeb kõik, et Faust minevikule ei mõtleks (vt Salumets 2007: 24), sunnib Justus jutustajat peatuma ja möödunudle tagasi vaatama.

Justus ei pea oma sõnadega silmas siiski nostalgilist tagasivaadet minevikule, nagu jutustaja esialgu arvab, vaid kutsub teda üles mäletama viisil, mis võib anda tagasi usu eksistentsi mõttekusse. Selline mäletamine ei tähenda andumist rõõmsatele mälestustele, vaid eelkõige kurbuse, valu ja surmakogemuse veelkordset läbielamist. Mäletamise eetika küsimus kerkib Tartu-romaanide kolmandas köites „Tartu“ seoses Benno Marani ja Hertsi Taklaja kohtumise stseeniga Teise maailmasõja eelõhtul Berliinis. Kahes esimeses Tartu-romaanis valitsenud nostalgilisse minevikupilti tungivad sõjatules Berliini kirjelduste kaudu esmakordselt surma ja hävingu meeleolud. Benno iseloomustab Berliini-päevi kui aega,

mis liitis ja lahutas inimesi omatahtsi ja vahel täiesti tabamatute reeglite järgi. Võis näha ammuste sõprade tagasipöördumatut lahkuminekut ja võhivõoraste plahvatav-kiiret omaseks saamist, kõige endise täielikku ununemist ja mineviku kummituste äkilist üleskerkimist otse lihaskiir ja veres. (Kangro 1962: 138.)

---

naismodell, kelle ta oma kunstiteose valmistamise järel hülgab ja kes sestpeale peab ennast hingeliselt surnuks, kuid „ärkab ellu“ aastakümneid hiljem kunstnikuga taas kohtudes. Kangro romaanis „Tartu“ toimib lbseni näidend iroonilise allusioonina olukorrale, mil Eesti Vabariigi kodanikud pidid iga okupatsiooniga hindama ümber kogu senise elu ning joonduma uue tõe ja ideoloogia järgi.

Benno meenutuses köidab enim tähelepanu fraas „kõige endise täielikku ununemist“, mis võib vihjata nii seniste käitumisnormide jalge alla tallamisele sedavõrd ekstreemse olukorras nagu sõda kui ka senise elu täielikule ja pöördumatule muutumisele, mille tulemuseks on „oma kohalt nihkunud“ inimesed (sammas, 149).

Veelgi sügavamalt mõju kui Bennole avaldavad Berliini sündmused eksiilkirjanikust kursiivjutustajale, kes kasutab oma hingelise vapustuse edasiandmiseks *lühihenduse* metafoori:

Mu mõtetes tekib ootamatu lühihendus ja ma ei saa enam edasi. Nii nagu oleksid kõik lüüsid avatud, voolab korraga mu üle mälestuste ja kujutluste tulv ja ma jään sinna armetult alla. Laman kaua aega selles pärispõhjas, ilma et mul jõudu tõusta oleks. Mu süles on äkki nagu kõikide inimeste saatused ja mul on tunne, nagu peaksin ma mõtlema kõigist neist, kes leidsid endid korraga hoopis kuski mujal, hoopis teises ajas kui nad alguses olid. (Sammas, 148.)

Niisiis ärkab kursiivjutustajas tema enese loodud tegelaste hukkamise tagajärjel moraalne tunnistaja, kes on sõjakoledusi, mida ta äsja Benno hääle abil kuuldavale tõi, ka ise kogenud. Et esile kerkivad mälestused on sedavõrd halvavad, ei suuda ta tükk aega midagi luua. Siiski tunneb ta kohustust oma jõuetusest üle olla, et kõneleda nii nende nimel, kel õnnestus Teise maailma-sõja ajal Eestist põgeneda nagu temal, kui ka esmajoones nende nimel, kes jäid kodumaale.

Benno ja Naatani lugu

Kangro Tartu-romaanide tegelaskond on arvukas, kuid ühegi tegelase elukäigule ei pühendata sedavõrd palju tähelepanu kui literaat Benno Marani ning ajalootudeng Naatan Üirikese omale. Benno ja Naatani elukäigu näitel valgustab Kangro läbi nende eestlaste valikuid ja võimalusi, kes jäid 1944. aastal kodumaale, keskendudes kummagi saatuse puhul vastupanu võimalustele ja tähendusele. Nii Benno kui ka Naatan kuuluvad põlvkonda, kelle vaimne kujunemine ja küpsemine jäi sõja ning okupatsioonide tõttu pooleli. „Iseseisvuse turvalisuses ja vabaduses üleskasvanud põlvkond kannatas valusamalt ajasündmuste karmuse all kui eelmised generatsioonid, kes revolutsioonide ja eelmise sõja ajal olid juba suuri mullistusi läbi elanud,“ kirjutab kursiivjutustaja romaanis „Must raamat“ Benno päeviku kommentaariks (Kangro 1965: 131). Jutustaja ja autori hääle kattumine on siin ilmne – põlvkonda, kelle nimel jutustaja kõneleb, kuulus ka Kangro ise. Autobiograafias rõhutab ta põlvkondlikku ühtsust mitut puhku, tuues iseloomustavate märksõnadena välja vaimsuse, antimilitarismi, kroonuliku rahvusluse eitamise, radikaalse demokraatia ja heroilisuse (Kangro 1992: 13–14). Et enamik põhimõtetest, millest juhitud, „aja nõudmistega“ kuigi hästi sobinud, selgus juba esimese Nõukogude okupatsiooni saabudes.

Esmalt riiki ja viimaks iga üksikisikut tabanud katkestuse traagika rullub „Kivisillas“ lahti ajalooliste sündmuste vääramatu jadana, mille käivitab romaani algul Poola allveelaeva Orzel

saabumine Tallinna reidile 1939. aasta septembris. Sündmused jätkuvad baaside lepingu sõlmimisega sama aasta sügisel ning 1940. aasta juunipöörde ja Punaarmee sissemarsiga sama aasta oktoobris. „Kangro romaani tsükli teises pooles ei ole aeg ainult abstraktne dimensioon. See on aeg täis hävitavat energiat, laetud dramaatiliste sündmustega,“ kirjutab Ristikivi Kangro-monograafias (Ristikivi 1967: 70). Kolme viimase Tartu-romaanide ajakujutuse muutumisega teiseneb nende temaatiline külg: esiplaanile kerkib inimese kui protsessi motiiv, samuti hakkab Benno Marani päevikusissekannetega aina enam domineerima tsükli omaelulooline komponent.

Romaanist „Kivisild“ umbes kolmandiku hõlmavad Benno päevikusissekanded vahendavad esimese Nõukogude okupatsiooni ajal inimeste ja ühiskonnaga toimunud muutusi. Igaühel tuli valida, kas asuda võimu teenistusse, kohaneda olukorraga väliselt, ent sisimas oma tööspidamistele kindlaks jääda, või riskida eluga ja asuda avalikku opositsiooni. Riskantseim neist oli küll viimane, kuid Kangro näitab oma Tartu-romaanides, et isegi valik kohaneda üksnes väliselt võis kätkeada ka moraalselt valikut, sest paljud nendest, kes otsustasid, et üle ei jää midagi muud kui „ainult – kaasa mängida“⁸ (Kangro 1963: 191), riskisid oma näo kaotamisega. Juku Leebrami, kes valib kaasamängimise tee, pidades end seeläbi märtriks, viib see vaimse ja lõpuks ka füüsilise kollapsini.

Kuidas hinnata Benno valikuid esimese Nõukogude okupatsiooni ajal? On kõnekas, et Benno nimetab oma kaaskirjas kursiivjutustajast kirjanikule saadetud päevikut ühe lahingus langenud sõduri järelejäänud ülestähendusteks (samas, 117). Esimeses sissekandes 10. novembrist 1940, seega pärast peaaegu pooleaastast Nõukogude võimu valitsemist Eestis, tõdeb Benno: „Jaburus ja juhmus, otse karjuv rumalus peab lõikuspidu ja sul pole võimalik midagi selle vastu öelda“ (samas, 120). Ent Benno, kes veel sama aasta novembris avaldab päevikus sügavat imestust ja pettumust selle üle, kuivõrd agaralt eestlased uue võimuga kaasa on läinud, kirjutab juba 4. detsembril, et võttis kõhklemata vastu Sirbi ja Vasara kaastööpakkumise intervjuueerida „tähtsaid“ mehi ja naisi kultuuri alalt, olles koguni uhke, et on „omandanud teatud oskuse ja jultumuse inimestele sõnu suhu panna, mida nad pole kunagi öelnud“ (samas, 135). Samas lisab ta: „Siiski on see töö sõnnikuvedamine ja igatsen sellest vabaneda“ (samas). Sama aasta lõpus „satub“ Benno „ühe raamatu vastutavaks toimetajaks, [---] mida teised ei tahtnud toimetada“ (samas, 138), väljendades otsuse üle juba selget ükskõiksust. Pööre Benno tööspidamistes toimub seega võrdlemisi kiiresti, nii et „Kivisilla“ tegelasi analüüsinud Pekka Lilja tähelepanekuga, et Benno esindab oma põhimõtteid müüvaid „intelligente“, sest ta püüab uue võimu ettekirjutustega kuulekalt kaasa

---

⁸ On huvitav, et sellise järelduseni ei jõua Benno ega mõni teine „Kivisillas“ kujutatud uue võimuga kaasamineja, vaid eksiilkirjanikust kursiivjutustaja.

minna (Lilja 1991: 61), võib üksnes nõustuda.⁹ Põhimõttekindluse kõrval puuduvad Benno ka isamaalised aated, mida väljendavad näiteks paljude soomepoiste mälestused, kes 1940. aastal endalt küsisid: „Mis on tähtsam, kas minu isiklikus minatundes kallis elu või meie kui eestlaste vabadus“ (Kadak 1974: 107).

Individualistlik eluhoiak on üldisemalt omane Benno sõpruskonna moodustavatele argonautidele, arbujaate kirjanduslikule taaskehastusele, seetõttu on mõistetav, miks ei kujuta Kangro rahvuslikult meelestatuna ka ühtki teist argonauti, pigem seab nad Benno abiga kriitilisse valgusesse. „Mulle tundus äkki, et me kõik valetame, et me teeskleme muretuid „äraootajaid“ või „kõrvaltvaatajaid“,“ kirjutab Benno ühest argonautide koosviibimisest 1941. aasta algul (Kangro 1963: 140). Ehkki ka Benno proovib end meie-vaatepunkti abil näidata passiivse äraootajana, saab teda pidada tegelikult kaasajooksikuks. Kõige tabavamalt võtab ta oma „muundumise“¹⁰ päevikus ise kokku: „Ühe sõnaga, kui ta oma teened kokku võttis, punastas ta märgates, kui kaugele oli ta laskunud koostöös kõige uuega oma veendumuste vastu“ (Kangro 1963: 218). Benno käitumist ei muuda moraalselt küsitavaks mitte kaasamängimise otsus kui selline, vaid asjaolu, et ta ise oma teguviisi vääritust mõistes seda siiski jätkab.

Saksa okupatsiooni ajal hakkab Benno aina enam mõtlema Eestist põgenemisele. 1941. aasta 13. detsembrist pärit päevikusissekandes poliitilist olukorda vaagides leiab ta pessimistlikult, et Hitleri võit ei tooks Eestile kaasa midagi head, ent Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu võidu korral võtaks võimust „pime tagurpidi-keskaeg“ (Kangro 1965: 110). 1942. aasta kevadel Benno pessimism ja kriisitupe süvenevad. Kõige põletavamaks küsimuseks saab küsimus tulevikust:

Kes ma olen? Mis ma olen? Mis on minutaolisest praegu kellelegi kasu? [---] Mu nn. „avalik tegevus“ kriitikuna, esseistina, teatrimehena, ajakirjanikuna – kas selleski pole midagi poolikut, lõpetamatut, kuhugi tormamist, millegi kättesaamatu püüdmit, rahutut, sihitut ringirähklemist? – Lugesin palju, kirjutasin palju, lobisesin palju. Olin eklektik ilma kindla põhjata, tuiskliiv. (Samas, 129.)

Autobiograafias märgib Kangro, et Benno päevikusissekanded vahendavad „tolleaegseid meeleolusid võimalikult täpse tõepärasusega“ (Kangro 1992: 32). Kangro sõnad annavad alust oletada, et temale endale oli 1942. aasta sama murranguline kui Bennole, sest tõenäo-

9 Veelgi karmim on Ivar Grünthal, kes nimetab Bennot „prototüübiks vaimsele närususele, mille poolset meie vabariigiaegne haritlaskond nii rikas oli“ (Grünthal 1965: 58).

10 Bennoga toimunud muutusele esimese Nõukogude okupatsiooni ajal vihjab romaani „Kivisild“ viimases peatükis ka Juku Leebram, kes võrdleb teda ajakirja Nõukogude Ülikool peatoimetaja Elmar Kiisvekiga (Kangro 1963: 299).

liselt just tol ajal jõudis ta otsusele, et kodumaa ei saa kunagi olema koht, kus ta võiks ennast kirjanikuna teostada.¹¹

Benno esimene Soome põgenemise katse ebaõnnestub, kuid tal õnnestub sinna siiski jõuda. Rein Kampuse teateil oli Bennol võimalus seal edasi põgeneda, millest Benno aga loobus. Tagasi Eestisse jõudnuna annab ta mõista, et avaldas sel kombel solidaarsust teiste argonautidega, aga ka kõigi nendega, „kes puruks pommitatud linnades nälgisid või juba kuski Peipsi-äärses punkris idapiiri valvasid“ (Kangro 1965: 298).¹²

Juri Lotman on memuaaride ja ajalooliste tekstide psüühilise lähtepõhja üle mõtiskledes toonud välja kirjutaja vajaduse „minevikku ümber kujundada, teha temas parandusi ja elada siis seda korrigeeritud protsessi läbi tõelise reaalsusena“ (Lotman 2001: 144–145). Tartu-romaanides toimub see ümberkujundamine¹³ mitme tegelaste kaudu. Kangrole kui autorile kõige lähedasem on 1944. aasta sügisel Eestist põgenenud ja Rootsis elav eksiilkirjanik, kes esineb nii kõiketeadva kursiivjutustaja kui ka tegelase rollis,¹⁴ suurem distants lahutab teda Bennost, kelle päevikusissekanded kattuvad suures osas Kangro samast ajast pärit päevikute sisuga. Võimalik, et oma kunagisi pävikuid üle lugedes tundis Kangro vajadust läbi elada ka seda, millest ta ise kodumaalt põgenenuna pääses. Seega ei ole tegemist kirjaniku sooviga oma biograafiat ilukirjanduse abil „sirgeks kirjutada“, vaid vastupidi, moraalsest eesmärgist lähtuva omaeluloolise menetlusega, mis nõuab nii selja taha jäänud elutee tegelike kui ka kujutletud konaruste läbitegemist. On ootuspärane, et tulemuseks ei ole süütundest vabastatud ja moraalselt õilistatud tegelane, vaid oma valikutes kahtlev ja mingiks ajaks ka vabaduse kaotusega leppima pidav mees.

Benno vahistatakse 1944. aastal vastupanuliikumise organiseerimise tõttu ja pannakse Patarei vanglasse. See on ilmselt asjaolu, mis päästab teda hiljem Nõukogude terrorist, lubades tal töötada „tagasihoidliku raamatupidajana“ (Kangro 1969: 211). Vaimsest eneseteostusest loobuma pidanud Benno saatus kulgeb seega vastupidises suunas Naatan Üirikese omale, keda sõja-aastail tabab ebaõnn, kuid kes teostab end sõja järel parteilase ja nõuko-

---

11 Romaanis „Must raamat“ kirjeldab kursiivjutustaja, kuidas teda juba 1941. aasta septembris tabas kodukoha metsas nägemus peatsest kodumaalt lahkumisest (Kangro 1965: 202–203). Samast kogemusest, küll vähem emotsionaalsetes värvides, võib lugeda mälestuslikust esseest „Thaleia ja Melpomene“ (Kangro 1983: 187) ja Kangro autobiograafiast (Kangro 1992: 32).

12 Benno edasine mõtisklus seab tema tagasituleku kui ühemõtteliselt eetilise valiku siiski kahtluse alla, sest tuleb välja, et naasmise tegelik põhjus oli armastus näitlejanna Eba Kerlese vastu, kes arvatavasti hukkus Tallinna pommitamisel 1944. aasta märtsis.

13 Kangro loomingus tähistab selle protsessi algust 1957. aastal ilmunud romaan „Sinine värav“ (vt Hollo 2013).

14 Argonautide liige, Võrumaalt pärit August September näib samuti olevat autorile lähedane tegelane, kuid esineb „tummana“ – romaanides ei anta talle kordagi sõna.

gude funktsionäärina. Et mõista Naatani kui eestimeelse tudengi „muundumist“¹⁵ nõukogude ajaloolaseks, tuleb vaadelda tema elu tervikuna.

Kui Benno elukäiguga oli lugeja kursis juba esimesest Tartu-romaanist alates, siis Naatani elu üksikasjadesse pühendatakse lugeja romaanis „Kivisild“. Romaani esimeses kolmandikus leiab Naatan end kodutalus. Tema ema on ammu surnud ja Naatan tunneb end seal ebaõdusalt, mõistes, et endine elu, mis talle hetkelise lapseõlvemälestusena kangastub, on jäädavalt selja taha jäänud. Samal päeval rongiga Tartusse jõudes loeb Naatan ajalehest, et Nõukogude Liidu Valitsus on Eesti Valitsusele esitanud „nõudmisi, millede sihiks on Eesti ja Nõukogude Liidu vahelise vastastikuse abistamise pakti täitmise kindlustamine“ (Kangro 1963: 53). Ajaloolise aja sündmuste kiilumisega tegelase isiklikku aega saab Naatani kodus viibimise kirjeldus allegoorilise mõõtme: üks eluetapp ei ole lõppenud üksnes tema, vaid ka Eesti Vabariigi jaoks.

Naatan on üks tegelasi, keda kujutatakse Ajaloo ohvrina: otseselt milleski süüdi olemata satub ta Nõukogude võimu poolt tagaotsitavate nimekirja ning pannakse 1941. aasta suvel Tartu vanglasse. Naatanil õnnestub vanglas toimunud veresaunast siiski imekombel pääseda,¹⁶ kuid vahetult enne vabanemist selgub, et tema nime vangide nimekirjas pole. Naatanit tabava segaduse totaalsus johtub võimu loogikast, mille kohaselt on õigus olemas olla vaid neil, kes on võimu huvifääris ja keda võim ulatub kontrollima, s.t neil, kes on võimude koostatud nimekirjades. „Üirike, Üirike – teie nimigi on niisugune, et teil pole pikka peatust kuski. Kõndige minema!“ (samas, 264), kuuleb Naatan lahkudes vanglaametniku prohvellikke sõnu. Kangro tegelastele iseloomulikult on nende nimed enamasti tähenduslikud, suunates ja mõjutades oma kandjate saatust. Saksa okupatsiooni algul Naatan vangistataksegi taas ja ta satub Näituse väljaku koonduslaagrisse, „kuhu korjati poliitiliselt kahtlasi, mahajäänud punategelasi, juute ja kõiki teisi, kelle kohta oli kaevatud“ (Kangro 1965: 19). Hiljem saab Naatan teada, et tema vangistamise põhjuseks oli pealekaebus.

Vangistused Naatani vaimu ei murra, vastupidi: vabanemise järel otsustab ta koos tuhandete teiste noormeestega järgida Jüri Uluotsa üleskutset astuda sakslaste poolel relvastatud võitlusse Punaarmee vastu.¹⁷ Siiski peab Kangro vajalikuks rõhutada, et „Naatan ei pidanud Uluotsa tingimusteta kaasaminekut õigeks, aga ta luges sealt välja selle, mida vahest paljud teisedki – olukord pidi olema nii katastroofiline, et tuli siiski minna“ (samas, 27). Niisiis ei saa Naatanist Saksa armee sõdur mitte veendunud poolehoiu tõttu sakslaste vastu, vaid

---

15 Kujundlikul tasandil osutab „mina“ teisenemise totaalsusele Justus Pernambuk, kellest romaani „Keeristuli“ episoodis on saanud reeder ja ärimees Maik Michäelis. Kakkümmend aastat Odüsseuse kombel kaugetel meredel ringi sõitnud Justus on ajaga sedavõrd muutunud, et kirjanik tunneb ta ära alles siis, kui nõuab temalt võtit, „mis avaks ukse meie teadvuse taha“ (Kangro 1969: 216).

16 1941. aasta 8. juulil toimus Tartu vanglas massimõrv, mille käigus hukkus 192 inimest.

17 Uluots pidas raadios sundvärbamist toetava kõne 7. veebruaril 1944.

kohusetundest kodumaa vastu. Sel kombel kinnitab Naatan tegelasena Jaan Unduski teesi eesti sõjakirjanduses esinevast ideetust eestlasest, kes ei lähe kunagi sõtta idee eest, vaid „ainult oma maa eest“ (Undusk 2000: 105).

Viimane Tartu-romaan „Keeristuli“ algab 1944. aasta augustikuuga. Venelaste pealetung on ajutiselt peatatud, kuid eesti meeste võitlusvaimu kisuvad alla jutud sakslaste salajasest lahkumisplaanist. Naatan tunnistab, et kardab kõige enam asjatut, mõttetut surma. Venelaste järjekordsel pealetungil õnnestub tal ellu jääda, kuid ta kaotab pommirünnaku ajal meele-märkuse. Järgneb Naatani nägemus iseendast kakskümmend aastat pärast sõda lahinguko-hast oma kolpa otsimas. Tegemist võiks olla eksistentsiaalselt üleva stseeniga, kui sellele ei järgneks kursiivjutustajast kirjaniku selgitus, millega ta annab mõista, et stseeni tuleb tõlgendada kui iroonilist ettevaadet Naatani tulevikule:

Oled ammu surnud, kuid siiski elad mingisugusel kujul edasi. Elad ja vahel unustad selle, et oled juba kaua aega tagasi surnud. Säärase väljavaate ees kahvatub see otsitud vabandus, et kõike peab tegema elu pärast, selle nimel. Aga kas on elu hoidmine seda väärt, et elada edasi siis, kui oled surnud? (Kangro 1969: 24–25.)

Kordub romaanidest „Tartu“ ja „Kivisild“ tuttav elava surnu motiiv, mis siin esineb märgatavalt tugevama irooniaga varjundatuna: hingeliselt murtud inimest kirjeldab jutustaja elava laibana, keda hoiab elavate keskel üksnes harjumus ja kes on isegi unustanud, et kuulub tegelikult hoopis teise reaalsusesse. Naatani kokkupuuted surmaga mainitud lahinguga ei piirdu: enne Eesti lõplikku Punaarmee valdusesse langemist tapab Naatan juhusliku tüli käigus Saksa ohvitseri, kes oli vahetult enne seda tapnud solvangu pärast tema kaaslase ja kavatses Naatani kunagise pruudi Meediga põgeneda. Naatan mõistetakse välikohtu otsusega surma, mis jääb aga täide viimata, sest sakslased põgenevad, ja imekombel pääseb Naatan ka venelaste pealetungil eluga.

Hoolimata ohvri rollist esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal ja Saksa okupatsiooni ajal, võitlusest Saksa sõdurina vaba Eesti nimel viimasel sõja-aastal, väljaastumisest kaas-sõduri au kaitseks ja uuest vangistusest teise Nõukogude okupatsiooni alguses ei sobi Naatan rahvusliku mälu poliitika juhtnarratiivi kangelaslikuks peategelaseks. Selle narratiivi üks põhilisi tugisambaid on riiklik iseseisvus kui ülim väärtus, mille kaitsmiseks ei ole ükski ohver liiga suur. Naatani usk vaba Eesti võimalikkusesse ning lõppkokkuvõttes kogu vastupanu, sealhulgas tuhandete inimeste ohvriks toomise mõttekusse kaob küll alles siis, kui Teine maailmasõda on juba lõppenuks kuulutatud, kuid tema hilisem tegevus nõukogude ajaloo la-sena üksnes kinnitab selle usukaotuse pöördumatust. Sõja mõttetuse edasiandmisel „Keeristule“ viimases sõjastseenis on Kangro silmapaistvalt meisterlik: Naatan ei võitle siin tegelike vaenlaste, Vene sõduritega, keda Kangro ei kujuta õigupoolest üheski oma romaanis, vaid inimese hirmude ja meeleheitte suhtes ükskõikse loodusega:

Pikk valang, mille Naatan põõsaste poole tulistas, löi ta kõrvad kohisema. Seal kajasid lasud veel edasi pärast seda kui laskmine oli lõppenud. Naatan kummardus alla ja ootas. Ta oli kindel, et samasugune valang kostab vastu. Aga midagi ei järgnenud, isegi mitte ühtegi püssipauku. Ettevaatlikult küünitas ta pea üle rindvalli. Ees polnud midagi näha peale samade põõsaste, mis enne. Ka need kaks seal munaja puhma kõrval olid täpselt endises asendis. Ja kui ta nüüd teravamalt vaatas, siis olid needki – põõsad. (Samas, 195.)

Juku Leebram – täideviijast märtriks ja vastupanuvõitlejaks

Nagu Benno Marani ja Naatan Üirikese elukäigu lähem vaatlus näitas, seab kummagi saatuse omal kombel küsimuse alla viisi, kuidas mäletatakse Teist maailmasõda rahvusliku mälu poliitika poolt heaks kiidetud narratiivides, mis tõstavad esiplaanile vabadusvõitluse motiivi. Nii Benno kui ka Naatani näitel käsitleb Kangro vastupanu ja kohanemise keerulisi seoseid. Kui Benno puhul on tegemist võrdlemisi leplikku kohanejaga, kes küll viimasel Saksa okupatsiooniaastal osaleb vastupanuliikumises, kuid ise selle mõttekusse ei usu, siis Naatani puhul on kohanemise küsimus ambivalentsem. Veelgi selgemalt aga juhvivad Kangro romaanid tähelepanu Teise maailmasõja mäletamise viise kummitavale ülelihtsustamisele kui kollektiivse mälu toimetehhanismile teoloogiatudeng Johannes Leebrami elukäigu näitel. Juku Leebram on tõsiusklik teoloogiatudeng, kes on „kirjutanud artikleid märtriverest, kristluse uuendamisest, humanismist“ (Kangro 1963: 100) ning kes ei karda esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal kõnelda usust ja humanismist ka avalikel koosolekutel, mis on võimudele enesestmõistetavalt pinnuks silmas. Ühel ülekuulamisel Juku murdub ja soostub julgeolekuga koostööd tegema. Juku saamist 1941. aasta juuniküüditamise üheks täideviijaks ei kujuta Kangro seega maailmavaatelise „ümbersünni“ tulemusel tehtud otsusena, vaid pigem millenagi, mis oleks võinud juhtuda iga Juku-taolise inimesega. Järjekordse vahistamise käigus tapab üks küüditatute nimekirja kantutest Juku kaastöötaja ja Juku satub taas NKVD küüsi, nõustudes astuma hävituspataljoni.

Juku edasise elukäigu määravad kaks põhimõtetlist valikut. Tema ja Benno kohtumisel romaanis „Must raamat“ tunnistab Juku, et on ülejoosik ja reetur, kuna tuli sakslaste poolele üle ja andis neile „vene kaevikute plaanid Leningradi ees“ (Kangro 1965: 66). Jukule ei valmista süümepiinu aga mitte need seigad oma eluloos, vaid osalemine küüditamisel. Küüditamise pihtimust lõpetades väljendab Juku usku, et kõik, mis tol korral juhtus, oli talle saatuse poolt ette määratud. Juku ei süüdistata teda tabanud katsumustes seepärast võime või olusid, vaid peab nende põhjuseks oma rikutud loomust, võrreldes end ussitanud viljaga, kes oli kurja võimuses juba noorena. Ometi annab Juku pihtimus märku, et ta peab ennast märtriks, keda sunniti talle vastumeelse idee nimel ohverdama tõekspidamisi ja usku. Jutustaja

edasine ülevaade Juku elukäigust kinnitab, et hiljem saigi temast märter, seda kodueestlaste kommunikatiivses mälus.¹⁸

Kuna Juku ei ohverdanud end tegelikult millegi ega kellegi nimel, eeldab tema märtriiks saamine naasmist usu teele. Saksa okupatsiooni ajal vangis jääb ta usule pühendumise ja jutlustamistegevuse tõttu kaasvangide mällu kui passiivse vastupanu võrdkuju, keda hakatakse hüüdma Pastoriks. Juku surma järel levivad vangide hulgas kuuldused Pastori surmaeelsest ennustusest ning nägemusest vangla peatsest hävingust ja vangide vabanemisest, mis jõuavad kiiresti ka väljapoole vanglamüüre. Jutustaja kinnitab Juku surma fakti, kuid esitab tema saatuse kohta veel ühe versiooni. 1940. aastate keskel kohtab jutustaja Rootsist üht kodueestlast, kelle sõnul õnnestus Jukul vanglast põgeneda. Sama kinnitab jutustajat 1960. aastate keskel kodumaalt külastama sõitnud Juku noorem vend, kes ei varjagi, et on parteitöötaja ja VEKSA liige ning et tal on infot, mis „tavainimesele“ kättesaamatu. Venna teateil õnnestus Jukul 1944. aastal Patareist põgeneda, kuid ta vangistati uuesti Nõukogude okupatsiooni ajal NKVD poolt. Ka sel korral pääses Juku põgenema ja ühines metsavendadega. Hoolimata mitmetest haarangutest Jukat ei tabatud ja tema edasine saatus jäigi teadmata. See asjaolu aga löi soodsa pinnase rahva seas levivateks kuuldusteks, nagu oleks Jukul õnnestunud põgeneda Läände. Niisiis saab endisest küüditajast ja ülejoosikust mitteametlikus kommunikatiivses mälus esmalt religioosne märter ja seejärel rahvuslik vastupanuvõitleja. Juku elukäigu näitel ironiseerib Kangro rahvusliku mälu kalduvuse üle mäletada minevikku kangelasliku vastupanunarratiivi toel, tehes seda kirjanikust jutustaja ja kirjanikust kursiivjutustaja kui moraalse tunnistaja kaudu.

Kolm viimast Tartu-romani kui moraalne tunnistus ja ajalooline proosa

Aleida Assmann kirjeldab oma monograafias „Mineviku pikk vari. Mälukultuur ja ajalooliitika“ nelja tunnistajat: kohtu ees tunnistajat, ajaloolist tunnistajat, religioosset tunnistajat ja moraalselt tunnistaja. Neist viimane on Assmanni sõnul välja kujunenud holokausti tagajärjel, kuuludes seega Teise maailmasõja järgsesse mälukultuuri. Moraalne tunnistaja sarnaneb Assmanni käsitluses nii ajaloolise kui ka religioosse tunnistajaga, kuna mõlemas ühinevad ohvri ja tunnistaja rollid¹⁹ (Assmann, A. 2006: 88). Religioosset ja moraalselt tunnistajat

18 Toetun siin Jan Assmanni käsitlusele kollektiivsest mälust. Assmanni käsitluses jaguneb see mimeetiliseks, esemeliseks, kultuurimäluks ja kommunikatiivseks mäluks. Viimane hõlmab „kõiki neid kollektiivse mälu ilminguid, mis põhinevad eranditult argisuhtlusel“ (Assmann, J. 2012: 1776–1777). Kommunikatiivse mälu puhul on oluline veel ajaline aspekt – see ulatub ajas tagasi kõige rohkem sada aastat (samas, 1778).

19 Avishai Margaliti käsitlus moraalsest tunnistajast lahkneb selles punktis Assmanni käsitlusest. Margaliti arvates nimelt eeldab moraalseks tunnistajaks olemine küll tegeliku kannatuse kogemist, kuid tunnistaja ei pea tingimata ise olema kurja ohver (Margaliti 2004: 149–150). Teiseks peab moraalne tunnistaja tunnistuse andmisel lähtuma moraalsest eesmärgist (samas, 151). Kolmandaks motiveerib moraalselt tunnistajat usk, et kunagi tulevikus saab eksisteerima moraalne kogukond, kes tema tunnistuse vastu võtab (samas, 155).

eristab Assmanni arvates esiteks see, et moraalne tunnistus ei ole üksnes kaebus, vaid ka kaebelaul. Teiseks ei kannu moraalne tunnistaja positiivset sõnumit, vaid „avaldab kohutava kuriteo ja teeb otse teatavaks kurjuse, mida omal nahal koges“, seetõttu ei saa moraalsest tunnistusest kogukonna jaoks „kasutamiskõlblikku“ mälestust (samas, 88–89). Kangro kolmes viimases Tartu-romaanis vahendavad toimuvat arvukad tegelased, piiratud teadmistega jutustaja, kes esineb nii mina- kui ka meie-vormis, ning samasugust võtet kasutav eksiilkirjanikust kursiivjutustaja. Ühelt poolt kasutab viimane meie-vormi selleks, et meenutada rahvuskogukonnale minevikus aset leidnud ülekohtu, täites seeläbi religioosse tunnistaja rolli, teisalt kehastab ta ka moraalselt tunnistajat, kelle eesmärgiks on vägivalda läbi hukkunute mälestamine. Selle juurde kuulub meeldetuletus, et „viimne“ tõde Teise maailmasõja ajal toimunu kohta jääb mis tahes pingutustest hoolimata tabamatuks. Kursiivjutustaja teksti kaudu ilmneb nende romaanide kui moraalse tunnistuse eesmärk, aga ka selle andmise raskus: olles üks toimunud sündmustes osalenu, lasub tal vastutus nii selle eest, milliseks kujuneb mäletamise ja kujutlemise tulemusel sündiv tõelisus, kui ka selle eest, millisena ilmuvad lugeja ette inimesed, kelle kannatustest ta jutustab. Tunnistuse andmise protsessi tematiseerivad romaanides kursiivjutustaja mõtisklused, kommentaarid ja pihtimused, ühtlasi distantseerib ta end nende kaudu jutustatavast loost ja tegelastest, võimendades seeläbi kogu kujutatava tinglikkust.

Teine oluline märksõna kolme viimase Tartu-romaanide puhul on *pluralism*. Epp Annus on Tartu-romaanides sündivate maailmade pluralismist arvanud nii: „Teisest küljest on just selline pluralism, millel pole tähendust, mitmesus kõige ehedamal kujul, mitmesus iseene pärast, mitte selle maailmakujundava jõu pärast“ (Annus 2001: 88). Ent pluralism ei ole tunnuslik üksnes Tartu-romaanide narratiivsele struktuurile, vaid ulatub ka sisu tasandile, ja sel puhul ei saa enam rääkida tähenduseta pluralismist. Ehkki Teist maailmasõda kujutasid paljudes sõja järel ilmunud teostes nii eksiil- kui ka kodueesti kirjanikud, tehti seda enamasti kaasaja mälu poliitikal põhineva loivu makstes, nagu osutab ka Kolk oma artiklis. Kangro soovib ehitada oma kolmes viimases Tartu-romaanis üles mineviku maailma, mis selles sisalduva minevikuversioonide paljususe kaudu hõlmab väga erinevaid kogemusi Teise maailmasõja aastatest, sealhulgas selliseid, mis ei sobi kokku rahvusliku ega rahvusülese mälu poliitika poolt privilegeeritud mineviku mäletamise viisidega. Siin kerkibki üles küsimus kirjanduse kui moraalse tunnistuse osast meie minevikuvaate ja minevikku suhtumise avatuna hoidmisel. David Harlan on ajalooromaanide kohta väitnud, et need on sobivaks meediumiks, kuidas saame end mõelda osana eelkäijate pikast reast, kellega me sooviksime end samastada, sest üksnes sel viisil saame me end mõista ajalooliste subjektidena (*historical actors*; Harlan 2007: 119). Kangro kolme viimase Tartu-romaanide kui erisuguste mälu poliitika suundade väljajäätusid kritiseerivate romaanide näitel on põhjust Harlani väidet kitsendada, tõdedes, et ennekõike moraalse tunnistusena tõlgendatavate ajalooromaanide kaudu saame end kõige paremini mõista ajalooliste subjektidena, keda „seovad ja määratlevad meie enda konstruee-

ritud ja rahvastatud traditsiooni vastutus ja ootused“ (samas). Eelmainitud pluralism võtab seega kokku Kangro romaanide kui moraalse tunnistuse essentsi: need on ühtaegu nii kaebus, kaebelaul kui ka kurbmäng, kus saavad sõna needki tegelased, kelle lugu on kollektiivse mälu jaoks liiga vastuoluline.

Bernard Kangro koos Debora Vaarandi ja Aadu Hindiga Raadil
1936. a. – EKLA, B-173: 5

Kirjandus

Annus, Epp 1998. Kangro tähenduse jälil. – Looming, nr 11, lk 1753–1755.

Annus, Epp 2002. Kuidas kirjutada aega. (oxymora 5). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Assmann, Aleida 2006. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: C. H. Beck.

Assmann, Jan 2012. Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet. Tik Kalle Hein. – Akadeemia, nr 10, lk 1775–1786.

Durrell, Lawrence 1960. Clea. London, Boston: Faber and Faber.

Glad, John (ed.) 1990. Literature in Exile. Durham and London: Duke University Press.

Grünthal, Ivar 1965. Surmaminejad tervitavad. – Mana, nr 3, lk 56–59.

- Harlan, David** 2007. Historical Fiction and the Future of Academic History. – Manifestos for History. Ed. Keith Jenkins, Sue Morgan, Alun Munslow. London, New York: Routledge, pp. 108–130.
- Hartman, Geoffrey H.** 1995. Public Memory and its Discontents. – The Uses of Literary History. Ed. Marshall Brown. Duke: Duke University Press, pp. 73–90.
- Hiio, Toomas** 2010. Seitse mõtet 20. sajandi Eesti ajaloost. – Tuna, nr 4, lk 2–7.
- Jõgi, Mall** 2008. Tundeline teekond viie aastakümne taha. – Mall Jõgi, Ajaloo ja argipäeva ees. Artikleid ja mälestusi. Toim Tiina Hallik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 153–168.
- Hollo, Maarja** 2013. Eksiil, trauma ja nostalgia Bernard Kangro „Sinises väravas“. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 721–735.
- Kadak, Karl-Andrus** 1974. Mitme taeva all. Stockholm: Välis-Eesti & EMP.
- Kangro, Bernard** 1962. Tartu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard** 1963. Kivisild. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard** 1965. Must raamat. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard** 1969. Keeristuli. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard** 1974. Luulest, poetikast ja luuletustest. – Eesti Kool. Eesti Gümnaasiumiõpetajate Ühingu aastaraamat. Toim Johan Ungerson. Stockholm, lk 73–89.
- Kangro, Bernard** 1983. Thaleia ja Melpomene. Lehekülgi mälu märkimist ja teatripäevikust. – Bernard Kangro, Arbutate kaasaeg. Märkmeid, mälestusi, mõtisklusi. II köide. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 185–222.
- Kangro, Bernard** 1991. Kogutud luuletusi. Aastaist 1927–1989. II köide. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard** 1992. See on Bernard Kangro ajalik elukäik ta enese poolt kokku pandud meeles pidamiseks ja õpetuseks ja nalja pärast. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum.
- Kangro, Bernard, Karl Ristikivi** 2006 [1985]. Kirjad romaanist. 31 kirja aastaist 1966–1977. Tallinn: Varrak.
- Kolk, Raimond** 1979. Eesti kirjanduse ühiskondlikust rollist. – Metroo. Teine raamat. Stockholm, lk 147–155.
- Kõiv, Madis** 2005. CXC lauset „tookorras“. – Madis Kõiv, Luhtaminek. Koost Aare Pilv, toim Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, lk 537–551.
- Laanes, Eneken** 2009. Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses mälu kultuuris. (Dissertationes Litterarum et Contemplationis Comparativae Universitas Tartuensis, 9). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laanes, Eneken, Linda Kaljundi** 2013. Eesti ajalooramaani poeetika ja poliitika. Sissejuhatajateks. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 561–578.
- Lilja, Pekka** 1991. Eestlased nõukogude võimu teenistuses Bernard Kangro romaanis „Kivisild“. – Väliseesti kirjanduse konverents. Ettekanded 22. ja 23. oktoobril 1990. Toim Öne Kepp, Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusosakond, lk 58–63.
- Lotman, Juri** 2001. Ennustamatuse hetk. – Juri Lotman, Kultuur ja plahvatus. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak, lk 141–150.
- Lõhmus, Jaak** 2013. „Elavatest piltidest“ Uno Loobi ja Johannes Pääsukeseni. – Sirp, 20.12.

- Margalit, Avishai** 2004. *The Ethics of Memory*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Miłosz, Czesław** 2013. Kõne Nobeli kirjanduspreemia auhinnatseremoonial. – Czesław Miłosz, Valitud luuletused. Tlk Hendrik Lindepuu. Tartu: Hendrik Lindepuu Kirjastus, lk 417–426.
- Morgan, Kevin** 2010. Neither Help nor Pardon? Communist Past in Western Europe. – *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Ed. Malgorzata Pakier, Bo Stråth. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 260–272.
- Mälksoo, Maria** 2008. Kommunismi mäletamise kangrud ja ülevaatajad. – *Päevaleht*, 17.03.
- Müller, Jan-Werner** 2010. On 'European Memory'. Some Conceptual and Normative Remarks. – *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Ed. Malgorzata Pakier, Bo Stråth. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 25–37.
- Oras, Ants** 2009a. Uut eesti luulet. – Ants Oras, *Kriitiku külaskäik*. Koost Hando Runnel, toim Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, lk 188–192.
- Oras, Ants** 2009b. Kaksiktöelisust. – Ants Oras, *Kriitiku külaskäik*. Koost Hando Runnel, toim Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, lk 443–446.
- Pakier, Malgorzata, Bo Stråth** 2010. *A European Memory? – A European Memory. Contested Histories and Politics of Remembrance*. Ed. Malgorzata Pakier, Bo Stråth. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 1–20.
- Rigney, Ann** 2008. Fiction as Mediator in National Remembrance. – *Narrating the Nation. Representations in History, Media and the Arts*. Ed. Stefan Berger, Linas Eriksonas, Andrew Mycock. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 79–96.
- Ristikivi, Karl** 1967. Bernard Kangro. Lühimonograafia. (Meie kirjanikke, 9). Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Salumets, Thomas** 2007. Milleks Faustile „Faust“? – Johann Wolfgang Goethe, Faust. Tlk Ants Oras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 7–27.
- Sebald, W. G.** 2013. *Õhusõda ja kirjandus*. Tlk Mati Sirkel. (Loomingu Raamatukogu, nr 17–18) Tallinn: SA Kultuurileht.
- Smith, Anthony D.** 1996. Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa. Tlk Tanel Mätlik. – *Akadeemia*, nr 3, lk 482–493.
- Toker, Leona** 1997. Toward a Poetics of Documentary Prose – from the Perspective of Gulag Testimony. – *Poetics Today*, Vol. 18, No. 2, pp. 187–222. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1773432>
- Undusk, Jaan** 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – *Vikerkaar*, nr 8/9, lk 105–115.

Käsikirjalised allikad

Bernard Kangro kiri Ants Orasele 13. oktoobril 1962. – EKLA, f 237, m 13: 8, l 45.

Bernard Kangro kiri Valmar Adamsile 29. oktoobril 1967. – EKLA, f 344, m 12: 8, l 10.

Maarja Hollo, Tartu Ülikooli kirjanduse eriala doktorant, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloo allikate ja kirjandusuurimise töörühma teadur. Uurimishuvideks mäletamine, eksiil ja omaeluloolisus, eeskätt eesti eksiilkirjanduse näitel.

E-post: fermina22@hotmail.com

Memory Culture and Moral Witness. Remembering the Second World War in Bernard Kangro's Tartu novels

Maarja Hollo

Keywords: Bernard Kangro, exile, novels, memory politics, World War II

This article deals with how remembering the Second World War is conveyed in Bernard Kangro's last three Tartu novels, *The Stone Bridge* (1963), *The Black Book* (1965) and *Whirlfire* (1969). The Second World War is a memory topos that has, more than anything else, divided the memory politics of European countries.

If memory politics in Western Europe is focused predominantly on condemning Nazi crimes, primarily the Holocaust, then Eastern Europe, in addition to the legacy of Nazism, has to deal with the additional criminal legacy of Communism.

To bridge the gap between Eastern and Western European nations' collective memories, discussions started in 1990 about the European memory that should help form the basis for a unified European identity. In the opinion of Jan-Werner Müller, European memory assumes one of two processes. The first is linked to unifying the stances toward memory politics of various European nations; the second with unifying the contents of various collective memories.

Although Kangro's last three Tartu novels are among the peripheral works of Estonian cultural memory, they nevertheless deal with themes that have become relevant in the twenty-first century, on the one hand linking collective memory and national memory politics, and on the other hand, addressing the concept of European memory.

Using Kangro's Tartu novels, I first analyse the problematic aspects of national memory politics as they relate to remembering the Second World War in Estonia. Secondly, I point out the implicit criticism in the Tartu novels of the more inflexible and homogenizing form of European memory. For this I focus more closely on the formative stories of three characters – Benno Maran, Naatan Üirike and Juku Leebram.

Benno Maran is one of the narrating voices in these novels, together with an anonymous narrator, an italicized narrator from a different time, and another character, named August September. Quotes from Benno's diary dating from the days of the Russian and German occupations of Estonia are used extensively in the novels' texts. These quotations overlap considerably with the inscriptions in Kangro's own diary from the period.

This circumstance and the italicized narrator's role as a witness to pivotal events in history enable Kangro's Tartu novels to deal with moral witness, as explained by Aleida Assmann. According to Assmann, moral witness is the grievance of a forgotten historical injustice as well as an elegy which has no political objectives.

What emerges from the italicized narrator's text is that Kangro's objective is to deliver a moral witnessing, as well as demonstrate the difficulty in bearing such witness: having participated in the events, he is responsible for the reality he remembers and portrays, and the impression he conveys of the people whose suffering he recounts. The process of bearing witness becomes the theme of these novels through the thoughts, comments and confessions of the italicized narrator; at the same time he distances himself from the narrated tale and characters, thus emphasizing the relative nature of the portrayal.

The second characteristic keyword of the Tartu novels is pluralism, demonstrated by both their structure and subject matter. Namely, by using multiple characters, Kangro portrays very different Second World War

experiences that are inconsistent with nationalistic memory politics as well as too conflicting for transnational memory politics.

One example is theology student Juku Leebram's life story. Juku collaborates with those in power during the Soviet occupation and takes part in the deportations, then turns traitor by fleeing to the German side, but is captured by the Germans and dies in jail. However, after the war, rumours circulate that Juku escaped and has become a Forest Brother. Thus, in the communicative memory of the Estonians in the homeland, Juku first becomes a martyr and then a resistance fighter and national hero.

Maarja Hollo, PhD student in Estonian literature at University of Tartu and researcher in Estonian Literary Museum, the research group of the sources of cultural history and literary studies. Her research interests focus on memory politics, exile and autobiographical writing, especially as manifested in Estonian exile literature.
E-mail: fermina22@hotmail.com